

"Xosrov və Şirin": Nizami Gəncəvidən Qütb Xarəzmiyə

Nuray Əliyeva,

Filologiya elmləri doktoru, MEA Naxçıvan Bölməsinin şöbə müdiri

Şərq aləmində geniş yayılmış əfsanələrdən biri də "Xosrov və Şirin"dir. Əfsanədə Sasani hökmdarı II Xosrovla şahzadə Şirin arasında olan məhəbbət macərasından bəhs edilir. Bu mövzu görkəmli Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin də diqqətini cəlb edib. Şair 1180-ci ildə "Xəmsə"yə daxil olan ikinci əsəri - "Xosrov və Şirin" məsnəvisini Atabəy Məhəmməd Cahən Pəhləvanın sifarişi ilə fars dilində yazıb. Qısa bir müddətdə məşhurlaşan bu əsərin müxtəlif dövrlərə aid əlyazmaları ayrı-ayrı kitabxana və muzeylərdə mühafizə olunur. Şərq ədəbiyyatına çox güclü təsir göstərən Nizaminin bu məsnəvisi uzun əsrlər şairlərin diqqətində olub, onun təsiri ilə dəfələrlə "Xosrov və Şirin" mövzusunda müraciət edilib. Bu məşhur mövzuya müraciət edənlərdən biri də Qütb Xarəzmidir.

Bu yaxınlarda "Əcəmi" nəşriyyatında işıq üzü görən AMEA Naxçıvan Bölməsi İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun direktoru, AMEA-nın müxbir üzvü, professor Əbülfəz Quliyevin tərtib etdiyi Qütb Xarəzminin "Xosrov və Şirin" əsəri həm dilimiz və ədəbiyyatımız, həm də nizamişünaslıq üçün olduqca əhəmiyyətlidir. Əsərin elmi redaktoru, filologiya elmləri doktoru, professor Nadir Məmmədli, rəyçisi filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Arif Ağalarovdur. Naxçıvan Muxtar Respublikasının 100 illiyinə həsr olunmuş kitab AMEA Naxçıvan Bölməsi Rəyasət Heyətinin qərarı ilə nəşr olunub.

Kitabın tərtibçisi Ə.Quliyevin də qeyd etdiyi kimi, Nizamidən sonra bu mövzuda fars və türk ədəbiyyatında altmışa yaxın əsər meydana gəlib. Həm Nizaminin farsca qələmə aldığı "Xosrov və Şirin"inə nəzirələr yazılıb, həm də o, ayrı-ayrı müəlliflər tərəfindən tərcümə edilib. Bu tərcümələr içərisində ən qədimi XIV əsrdə Qızıl Orda şairi Qütb Xarəzmi tərəfindən Xarəzm türkcəsinə edilən tərcümə nüsxəsidir.

Ə.Quliyevin Azərbaycanda indiyə qədər çap olunmamış bu əsərə müraciət etməsi, onu Azərbaycan oxucusuna təqdim etməsi həm dilçilik, həm də ədəbiyyatşünaslıq sahəsinin tədqiqatçıları üçün çox əhəmiyyətlidir. Əsər həm Nizami Gəncəvi, həm Qütb Xarəzmi yaradıcılığına böyük töhfədir. Eyni zamanda orta əsrlərdə tərcümə sənəti haqqında da burada müəyyən məlumatlar öz əksini tapıb. Tərtibçi Ə.Quliyev əsərə geniş ön söz yazıb. Burada Qütb Xarəzminin yaşayıb-yaratdığı Qızıl Orda dövləti, qıpçaq türklərinin bu dövlətin siyasi, sosial, mədəni həyatında rolu, burada danışılan Xarəzm türkcəsinin dil xüsusiyyətləri haqqında geniş məlumat verilib. Yazılanlardan aydın olur ki, olduqca böyük bir ərazini əhatə edən bu dövlətin daxilində güclü bir mədəniyyət formalaşmışdır. Bu da dil və ədəbiyyatın inkişafına təkan verib. Bu dövrdə ortaya çıxan "Xosrov və Şirin" kimi çoxlu sayda əsər türk dilinin orijinallığını təsdiq edən qiymətli mənbələrdir.

Qütbün bu əsəri 1341-ci ildə Qızıl Orda şahzadəsi Teni bəyin xahişi ilə onun həyat yoldaşı Məleykəyə ithaf olunub. Ona görə də buraya həm Teni bəyi, həm də Məleykə xatunu mədh edən müəyyən hissələr əlavə edilib. Ə.Quliyev hökmdarın öz xanımına olan məhəbbətini və ona ayrıca bir əsər ithaf etməsini türk dünyasında qadına olan yüksək hörmətin ifadəsi kimi dəyərləndirir.

Qütb Xarəzmi əsərdə Teni bəyi Xosrova bənzədərək Xosrovun ölkəni idarə etməyi ondan öyrənməli olduğunu qeyd edir. Əsər sərbəst tərcümə olduğu üçün müəllif buraya müəyyən dəyişikliklər, əlavə və ixtisarlara etmiş, əsas mövzunu saxlamaqla tamamilə yaradıcı, orijinal bir əsər ortaya qoymuşdur. Hətta Nizaminin "Xosrov və Şirin"də özünə xitab etdiyi hissələrdə də dəyişiklik edərək Qütb öz adını qeyd edir:

Nizamidə:

Allah məni səsləyib dedi:

Ey Nizami, bu bütələrin fitnəsinə uyma.

Qütbdə isə:

Bu hayret kim tınglandırdı dinni

İnayet ündedi Kutbu hazinni.

Uzun bir müddət türkologiyada bu əsərin nəzirə, yaxud tərcümə olması barədə mübahisəli fikirlər mövcud olub. Lakin aparılan son araşdırmalar onun tərcümə olduğunu təsdiq edir.

Türk dövlətçilik tarixində mühüm yer tutan Qızıl Orda dövlətinin dili türk dili idi. Bu dil Xarəzm türkcəsindən ayrılmış qıpçaq türkcəsi idi. Türk dillərinin qədim mənərəsini əks edərən bu dildə zəngin arxaik dil ünsürləri mühafizə olunur. Qütbün tərcüməsində "Xosrov və Şirin"də də bu dil xüsusiyyətləri qabarıqdır. Onun tərcüməsi kifayət qədər dəqiq, gözəl və xoşagəndir. O, əsərin bədii xüsusiyyətlərini, forma gözəlliyini qoruyub saxlaya bilmişdir. Əsərin dil xüsusiyyətlərindən danışarkən araşdırmaçılar yazır: "Bu abidənin çoxdan mövcud olmasına baxmayaraq, hər dəfə onu oxuyanda Qütb dilinin gözəlliyi insanı heyran edir. Əlbəttə, bu abidənin uzun müddət naməlum qalması, ancaq əlyazması fondlarını zənginləşdirməsi türkologiyanın inkişafı üçün böyük itki idi".

Qütb Xarəzminin bu əsəri Nizami Gəncəvinin "Xosrov və Şirin" əsərinin tərcüməsi sahəsində ilk təcrübədir. Qütb əsərə etdiyi əlavələrdə onu Nizamidən tərcümə etməsinin izahını verərək deyir:

**Kazan tig kaynap uş sevda bişürdüm,
Nizami balıdın halva bişürdüm.
Xanım atınga uşbu parsi tilni,
Çevürdüm tüzdüm uş nizm özre kılını.**

Müəllif Nizaminin sənətkarlığını çox yüksək qiymətləndirərək sözə onun kimi sahib olmağın vacibliyini qeyd edir. O, yeri gəldikcə əsərin bəzi hissələrində dəyişikliklər edərək Nizaminin işlətdiyi yer adlarını və digər onomastik vahidləri buraxıb, onu yerli şəraitə uyğunlaşdırıb. Professor Əbülfəz Quliyev əsərin əvvəlində qeyd edir ki, Qütb türk milli ruhunu göstərən rəngli bir üslubla düşüncələrini ifadə etməyə səy göstərmiş. Bununla bağlı olaraq şair Nizami mətninə sanki bir tənqidçi gözü ilə baxıb, Nizamidə bir anlayış üçün istifadə edilmiş uzun-uzadı beytləri qısaldıb, beləcə uzun deyil, konkret anlatma formasını seçib. Həmçinin orijinaldakı atəşpərəstlərlə bağlı qismi də buraxıb, tərcümə etməyib.

Bu tərcümə haqqında əldə olan məlumatlar çox azdır. Qütb Xarəzmi burada yeri gəldikcə özü haqqında da bəzi məlumatlar verir ki, bunlar onunla bağlı yeganə mənbədir. O, taxt savaqları zamanı Teni bəyin tərəfdarları ilə birlikdə öldürülüb. "Xosrov və Şirin" in bu tərcüməsinin əldə olan Bərkə Fakih tərəfindən üzü köçürülmüş tək nüsxəsi Paris Milli Kitabxanasında saxlanılır. Bu əlyazma bir neçə dəfə müxtəlif ölkələrdə, o cümlədən, Türkiyədə nəşr olunmuşdur. Lakin bu nəşrlərdə bir sıra qüsurlar özünü göstərir. Professor Ə. Quliyev isə öz nəşrində həmin qüsurların aradan qaldırılmasına çalışıb.

Həm qıpçaq, həm də oğuz dillərinin xüsusiyyətlərinin əks olunduğu Qütb Xarəzminin "Xosrov və Şirin" əsərinin tərtibçi AMEA-nın müxbir üzvü, professor Ə. Quliyevin əhatəli ön sözü ilə oxuculara təqdim olunan bu nəşrində əsərin əsas mətninin transkripsiyası verilib. Burada türk dillərinin qədim xüsusiyyətləri, onlara məxsus səs birləşmələri mühafizə olunub. Sonda isə əsərdə işlənən köhnəlmiş sözlərin lüğəti təqdim olunub. Burada arıq "təmiz", ayt "de, söylə", başlıq "başçı", çingrağı "zıncırov", kamuğ "hamı", ıçğın "izn vermək", tanuk "şahid", tiriglik "həyat, yaşam", uluğ "böyük, ulu", yarlıka "əmr etmək, fərman vermək" kimi arxaik sözlərin geniş izahı öz əksini tapıb.

Qədim türk şeirinin inkişafında mühüm rolunu oynayan Qütb Xarəzminin "Xosrov və Şirin" əsəri həm də XIV əsr türk dilinin mənərəsini əks etdirir. Əsərin dilində müasir dilimizlə səsleşən məqamlar çox olduğu üçün oxucular onu anlamaqda çətinlik çəkmirlər. Buradakı bir çox dil faktları bu gün də dilimizdə və digər türk dillərində yaşamaqdadır. Bu isə dilimizin qədimliyini, zənginliyini bir daha sübut edir. Əsər geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulsa da, burada dilçilərimiz, xüsusən dil tarixi məsələləri ilə məşğul olan mütəxəssislər üçün olduqca dəyərli məlumatlar var. Professor Əbülfəz Quliyevin böyük zəhməti hesabına oxucuya təqdim olunan bu əsər həm də türk xalqları arasında əlaqələrin inkişafına xidmət edir.